

Мар'яна БАЙДАК

*кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
відділу соціальної антропології*

*Інституту народознавства НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5798-750X>
e-mail: marjanabaidak@gmail.com*

ЛИСТИ З ФРОНТУ І НА ФРОНТ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ГАЛИЧИНІ

Стаття є спробою проаналізувати листування галицьких українців з фронту і на фронт; визначити можливості та обмеження епістолярію як історичного джерела; виявити ключові теми листів часу Першої світової війни. По суті, війна спричинила «бум листів» між домом і фронтом. Кожен лист мав свою історію написання, відправлення /доставки, і, врешті, читання. З'ясовано, що листування було майже єдиним способом дізнаватися якусь інформацію про близьких людей і відображало повсякденні, світоглядні, культурні, політичні уявлення того часу. До того ж під час війни вміння писати стало своєрідним привілеєм письменних людей, що давало змогу заробляти кошти завдяки організації спеціальних канцелярій для написання листів для неграмотних. У статті також йдеться про функціонування пошти, цензури; висвітлено теми релігійності, життя і смерті, сприйняття ворога, реакції на російську окупацію в Галичині, опис місця проживання. Проаналізовано листування між чоловіками, які перебували на фронті, та їхніми родичами (головно дружинами), які залишилися в тилу. Не всі родинні комплекси листів збереглися повними – переважає кореспонденція в один бік. Усі ці тексти різняться за рівнем освіченості, їхній зміст залежав від соціального стану, національності, віросповідання, світогляду. Попри відмінні інформаційні дані, які стосувалися тої чи тої пари, листи мали подібне емоційне забарвлення, пов'язане з переживанням за рідних. Тексти спрямовували в майбутнє із сподіванням якнайшвидшого закінчення війни. Зазначено, що війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці відчувати себе в ролях, які традиційно належали чоловікам. Листи засвідчують, що не існувало універсальних правил поведінки. Та чи та сім'я мала свої межі «допустимих» тем для розмов, впливів один на одного.

Ключові слова: листи з фронту і тилу, листи як історичне джерело, приватні стосунки, Перша світова війна, Галичина.

Листи завжди пишуть з огляду на чийось *відсутність*, вони призначені творити відчуття бажаної *присутності*. Мобілізація чоловіків до війська, примусове виселення чи добровільна втеча розділяли близьких чи знайомих між собою людей

на невизначений час; це спонукало до пошуку альтернативних шляхів творення приватних та соціальних зв'язків. У роки Першої світової війни листування набувало дещо іншого значення, ніж в мирний час. Якщо в неконфліктний період обмін кореспонденцією був притаманний тільки інтелігентним колам (тим, хто вмів писати) для врегулювання професійних чи приватних справ, то примусова розлука змусила неграмотних осіб (здебільшого селян) вишукувати способи розповісти про себе рідним. Із цієї причини вміння читати й писати багатьом жінкам і чоловікам давало додатковий (якщо не основний) заробіток. По суті, війна спричинила «бум листів» між домом і фронтом. Кожен лист мав свою історію написання, відправлення/доставки, і, врешті, читання. Попри різні емоційні, стилістичні, сюжетні, мовні тони, листи з фронту і на фронт мали спільне завдання – об'єднати рідних людей.

Чи епістолярні тексти можуть бути історичним джерелом? Українські історики листи відносять до джерел особового походження поряд із спогадами та щоденниками. В англомовному світі приватна кореспонденція належить до так званих первинних джерел (*primary sources* або *original sources*), вивчення яких має свої плюси та мінуси. Листи дають змогу зазирнути в історичне минуле, дослідити особистості адресантів¹ та адресатів². Оскільки вони не були призначені для широкого читання, їхній зміст може бути більш відвертим та показовим. Кореспонденція дає дослідникові перепустку до приватної (часто інтимної) сфери, з емоціями та почуттями, відображає уявлення та провідні вподобання (серед інших і політичні). Автори листів періоду Першої світової війни порушували багато питань, однак усі – тією чи іншою мірою – писали про морально-психологічний стан людини в межових ситуаціях. У листах повсякденність зображена вибірково і в гармонії з настроями адресантів. Треба розуміти, що в листах свідомо чи несвідомо відображено усталені стандарти суджень та морально-етичні норми того середовища, в якому вони виникали. Під час війни не завжди вдавалося писати листи «по гарячих слідах», відтак якісь деталі могли стиратися з плином часу, «забуватися», змінюватися через настрій, емоції, обставини.

В умовах відсутності чоловіка, збільшення обов'язків і тягара відповідальності за себе й родину жінки, які на початку XX ст. поступово долали свою «безмовність», у листах наче усвідомлювали цю нову реальність. Для чоловіків і жінок час війни листи були своєрідним майданчиком саморефлексії, давали можливість висловлюватися щиро, безпосередньо і по-приятельськи. У листах трапляються спонтанні, невимушені висловлювання, які фіксують найінтимніші пласти інформації про приватне життя. Як своєрідна автобіографія, «сповідь душі» окремої людини, лист з часу війни є джерелом вивчення суспільної психології людини в межовій ситуації. Воєнні листи дають змогу відчувати образ конкретної людини з усім спектром почуттів, переживань, сподівань, допомагають розв'язати стереотипи, що склалися, або внести в них корективи. У відвертих епістолярних діалогах автори набувають

¹ Source Types: Value and Limitations. URL: http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf (дата звернення: 03.09.2016).

² Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources / ed. by R. Schulte and X. von Tippelskirch. San Domenici, 2004. P. 8.

образів людей, які жили реаліями воєнного повсякденного життя і шукали способи з ним змиритися чи його змінити.

Листи періоду Першої світової війни як історичне джерело залишаються малодослідженими. У сучасній історіографії є праці загального теоретичного плану, які наголошують на потребі залучення епістолярних матеріалів у джерелознавстві, літературознавстві та спеціальних історичних дисциплінах. Це публікації літературознавців Михайлини Коцюбинської³, Володимира Кузьменка⁴, теоретичні роботи Ірини Войцехівської⁵, Ігоря Гирича і Володимира Ляхощького⁶. Популярними стали публікації листів громадських діячів зі зламу XIX–XX ст., як-от Лесі Українки⁷, Михайла Грушевського⁸, Євгена Чикаленка⁹, Степана Томашівського та Івана Крип'якевича¹⁰. Приватна кореспонденція галичан з часів Першої світової війни поки залишається в рукописному вигляді, фрагменти листувань окремих родин історики використовують у своїх дослідженнях¹¹. Видання сімейного листування популярне в польськомовному науковому середовищі¹². Розуміти Першу світову війну з різних поглядів – чоловіків в окопах, жінок-добровольців в госпіталях та

³ Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. Київ, 2001.

⁴ Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. Київ, 1998.

⁵ Войцехівська І. Епістолологія. Короткий історичний нарис. Київ, 1998.

⁶ Гирич І. Б., Ляхощький В. П. Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. *Архіви України* (Київ). 1995. № 4–6. С. 84–87; Гирич І. Б., Ляхощький В. П. Видання українськомовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: методичні рекомендації. Київ, 2000.

⁷ Святовець В. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. Київ, 1981; Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук); передм. В. Агеєвої. Київ: Комора, 2016. 512 с.

⁸ Листування М. Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. Київ, 2006; Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / наук. ред. Г. Сварник; упоряд. Р. Дзюбан. Львів, 2004.

⁹ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ, 2008.

¹⁰ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем: (лютий 1906 – червень 1930) / упоряд. Н. Халак. Львів, 2012. 142 с.

¹¹ Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння Часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть»*. Житомир, 2015. С. 19–26; Байдак М. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133; Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити* (Львів). 2016. № 6 (132). С. 1294–1302; Романюк Т. Листи історика Ярослава Пастернака з фронтів Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2013. Вип. 20. С. 109–125.

¹² Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925 / wstęp i oprac. E. Głębicka. Warszawa, 2005. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. Warszawa, 2014. T. 1 / oprac. A. Ziółkowska-Boehm. 489 s.

цивільних людей вдома – допомагає опубліковане листування британської письменниці (а в роки війни – медсестри) Вери Бріттен (*Vera Brittain*) з нареченим, молодшим братом та двома друзями, які були вбиті на цій війні¹³. Дослідження листів вимагає тривалої і скрупульозної роботи, адже їхній зміст поєднує об'єктивне й суб'єктивне, часткове й загальне, що вимагає щоразу іншого підходу до інтерпретації написаного.

Досліджуваний у цій статті джерельний комплекс охоплює листи з тилу на фронт, із фронту в тил, із фронту на фронт людей різних національностей. Загалом це неопублікована кореспонденція галичан-українців, серед якої епістолярна спадщина І. Блажкевич¹⁴, Меланії Грушкевич¹⁵, Осипа Маковея¹⁶, родини Заклинських¹⁷,

¹³ Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends / ed. by M. Bostridge, A. Bishop. 1998. 312 s.

¹⁴ Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича, 1906–1957. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 41 (Грушкевич). Спр. 44 / п. 2; Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича, 1908–1962. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 175 / п. 26; Листи Іванни Блажкевич до Меланії Грушкевич 1912–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 4 / п. 2.

¹⁵ Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів, 1907–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 112 / п. 10; Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 113 / п. 11; Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Залуква, Львів, Станиславів, 1917–1920. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 114 / п. 11; Листи Меланії Грушкевич до рідних і знайомих, 1906, 1914–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 117 / п. 11.

¹⁶ Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66 (Осип Маковей). Спр. 3 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 4 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1915. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 5 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 6 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 7 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 8 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 9 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 10 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1917. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 11 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1918. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 12 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1921–1923. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 13 / п. 1.

¹⁷ Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1914 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46 (Заклинські). Оп. 1. Од. зб. 138 а / п. 22; Листи

97 листів чоловіків до дружин зі села Зіболки (тепер Львівської обл.), неопублікований щоденник Іванни Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»¹⁸ (у ньому жінка переписувала листи чоловіка з фронту) із фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України¹⁹; листування

Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 б / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 г / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 д / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 є / п. 22; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 142 б / п. 22; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1916–1918 рр. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 29 в / п. 7; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 146 з / п. 23.

¹⁸ Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Щоденник. 10.08.1917. – 1.11.1918. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243 (Іванна Блажкевич). Спр. 2; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 1: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 4; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 2: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 5; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 3: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 6.

¹⁹ Андрухів Іван, лист з фронту до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1 (Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка). Спр. 785/1; Андрухів Михайло, лист з фронту до дружини Ганни, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/2; Бенько Дем'ян, лист з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3; Блатник Іван, лист до дружини Олени, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/5; Валило Михайло, лист до дружини П., 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/6; Вахоль Петро, листи до дружини Юлії, 1914. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/7; Вихопень Іван, листи до дружини Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/8; Вихопень Петро, лист до матері Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/9; Галанюк Іван, листи до дружини Катерини, 1916–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/10; Гарачко Григорій, лист до Гарачко Варвари, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/11; Годованський Василь, лист до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/12; Данилевич Іван, лист до дружини Мар'яни, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/13; Дудневич Кирило, листи до Дудневич Парасковії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/14; Йонак Антон, листи до батька Петра. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/16; Ковальський Іван, лист до матері Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/17; Ліщинський Кароль, лист до батька Івана, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/22; Ліщинський Фелікс, лист до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/27; Мороз Михайло, лист до сестри Павлів Марії. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*.

подружжя Ольги Левицької і Дмитра Басараба²⁰, листи січових стрільців до родичів і друзів з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові²¹. Комплекс листів мешканців Галичини з часу російської окупації до родичів у США опубліковано в газеті «Свобода»²², деяке листування, що зазнало втручання цензури, можна знайти в «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини»²³. З метою порівняння до уваги взято листування польських сімей Марії та Мар'яна Домбровських, Зофії та Мельхіора Ваньковичів, листи авторства Адама (прізвища не вдалося встановити)²⁴, полковника Адольфа Малишка²⁵, російських солдатів, які були на теренах Галичини²⁶, а також англomовну кореспонденцію, якою обмінювалися близькі люди на різних фронтах Великої війни²⁷.

Під час війни з фронту і на фронт надходило мільйони листів. Зрозуміло, що віднайти й опрацювати всі майже неможливо. Задум цього дослідження – на вибраних кореспонденційних матеріалах найближчих між собою людей показати з двох перспектив – чоловічої та жіночої, яке обличчя для них мала війна; з'ясувати реакції сімейних пар на світовий конфлікт, їхні думки, переживання; простежити, чи змінювала війна поведінкові моделі, вірування, важливість людських стосунків, вартість життя та смерті. Як відбувалася міжнаціональна комунікація та формувалося уявлення про ворога у приватних текстах? Чи мали листи національність? Ця стаття – спроба «прочитати» неугалянену історію Великої війни, написану

Ф. 1. Спр. 786/31; Мороз Михайло, лист до дружини Анастасії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/32; Мороз Степан, лист до дружини Федори, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/33; Нестеренко Петро, лист до дружини Парасковії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/35.

²⁰ Листівки Ольги Левицької до нареченого Дмитра. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 866 (Басараб / Левицька Ольга). Спр. 5; Листівки Дмитра Басараба до нареченої Ольги. *ЦДІАЛ України*. Ф. 866. Спр. 6.

²¹ Листи до січових стрільців з прізвищами на букви «А–М» від родичів, друзів та ін., 1914–1915. *ЦДІАЛ України*. Ф. 353 (Легион Українських Січових Стрільців, м. Львів). Оп. 1. Спр. 216.

²² Листи з війни. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1915. Ч. 1. 2 січня; Ч. 3. 7 січня; Ч. 11. 28 січня; Ч. 14. 4 лютого; Ч. 16. 6 лютого; Ч. 11. 9 лютого; Ч. 8. 21 січня; Ч. 9. 23 січня; Ч. 10. 26 січня.

²³ Уривки з любовних листів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік*. Львів; Київ, 1930. С. 78–80.

²⁴ *Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny*. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 9 (Фонд окремих надходжень). Оп. 1. Од. зб. 443.

²⁵ *Pułkownik Adolf Małyszko. Listy z okopów*. 3 wyd. Warszawa, 1925.

²⁶ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. Томск: Изд-во «Водолей», 2000. 192 с. *Военная литература*. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html> (дата звернення: 10.07.2016).

²⁷ *Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict?* URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> (дата звернення: 10.07.2016); *Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton*. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>. (дата звернення: 10.07.2016).

освіченими та неграмотними особистостями, кожна з яких мала унікальний досвід та світогляд.

У Галичині під час війни листи та посилки можна було передавати й отримувати в кілька способів. Насамперед через окружні відділи пошти і телеграфу, які з переборами діяли у більших містах. Дирекція цих закладів постійно оголошувала про зміни в правилах і цінах на листування у пресі²⁸. Зв'язок з рідними забезпечувала польова пошта. На початку війни в австрійській армії було 119 поштових відділів, якими управляли вісім польових дирекцій. Із часом кількість агенцій австрійської польової пошти зросла – під кінець війни діяло 492 польові та етапові поштові уряди²⁹. Військові частини в різних країнах світу мали польові поштові номери, але їхню повну назву, рід військ, місце розташування та інші подробиці як у мирний час, так і під час війни не розголошували, це було військовою таємницею. Листи від цивільного населення, з тилу або з інших військових частин надсилали лише на польовий поштовий номер частини. В організації поштового зв'язку відчувався брак кваліфікованих кадрів українців, адже до війни в Галичині на пошті працювали переважно поляки. Особисті листи польова пошта передавала мало, бо приватна кореспонденція часто була обмежена листуванням між стрільцями і старшинами (це залежало від керівника поштового відділу), додому листи солдати надсилали так званою кур'єрською поштою або передавали через знайомих³⁰.

Вимоги до написання кореспонденції іноді викликали незадоволення в українському суспільстві. Наприклад, у 1917 р. газета «Діло» опублікувала лист українського жовніра до швагра з вибаченнями, що не пише українською мовою, бо «nam zakazali pisac po ukraińsku, tylko po polsku, bo jeżeli kto będzie dostawał listy lub posyłek do kogoś po ukraińsku to nie otrzyma odpowiedzi a listy adresowane i pisane po ukraińsku nie będą posłane do właściciela. Otoż muszę się zastosować według rozkazu»³¹. Оскільки продовження цієї історії не було, то не можна сказати напевне, чи справді існувало таке розпорядження, чи таке повідомлення було вигадкою редакції з метою загострити українсько-польські відносини. Більші проблеми були тоді, коли листи доходили до адресата невчасно. Іноді це трагічно відбивалося на житті людей. Покажемо тут є приклад Омеляни Цінс, яка отримала повідомлення про смерть чоловіка на фронті, познайомилася з іншим і вийшла заміж вдруге. Однак «яке було здивованнє новоженців, коли одного гарного дня явився “небіщик” муж, що приїхав на відпустку. Він не поляг, тільки був ранений»³². Відтак другий шлюб був анульований, а жінці довелося повертатися до першого законного чоловіка.

Для неосвічених людей допомогу з написанням листів надавало Товариство Червоного Хреста. Для українців таку послугу надавав Жіночий комітет допомоги пораненим жовнірам у Відні. Насамперед члени комітету допомагали в листуванні

²⁸ Новинки. В справі листів. *Діло* (Львів). 1916. Ч. 257. 21 жовтня.

²⁹ Пошта на Західній Україні. Дещо про австрійську полеву пошту. *Дрогобицький колекціонер* (Дрогобич) 2002. № 1. С. 10.

³⁰ Польова пошта у Східній Галичині. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів, 1930. Річн. II. Ч. 9. С. 5.

³¹ Характеристичне. *Діло*. 1917. Ч. 293. 13 грудня.

³² Щастє не в щастю або й противно. *Українське слово* (Львів). 1916. Ч. 103. 23 жовтня.

полоненим та їхнім родинам, а також в пересиланні грошей для полонених через Червоний Хрест. Для цього потрібно було «порученою карткою подати точну адресу полоненого у ворожій державі та послідну його точну адресу в ц. і к. Армії, себто полк, компанію, “цуг” і пошту полеву»³³. Така послуга коштувала від 1,5 до 3 корон³⁴. Трохи пізніше (у 1917 р.) за безкоштовне написання листів взялася релігійно-гуманітарна секція товариства «Союзу українок». Завдяки їй було відкрито «безплатне кореспонденційне бюро для тих, що мають свояків в полоні, або при війську, а не уміють самі до них написати. Бюро буде міститись в комнатах Комітету для виселенців при вул. Блехарській ч. 9, 1 пор. (Будинок Ставропігії, побіч Волоської церкви), а урядувати будуть пані щоденно від год 10 до 1 в полудне з виїмком неділь і свят»³⁵. Для солдатів, які не вміли писати чи перебували в центрі військових операцій (а відтак було заборонено писати листи додому, аби не зіпсувати військового духу), але хотіли дати вістку рідним і близьким, розробили спеціальну листівку, де різними мовами було написано: «Я є здоров і мені веде ся добре».

Листування підлягало цензурі. Було категорично заборонено вказувати місце розташування (адресу шифрували). Для того, аби лист потрапив до адресата, треба було дотримуватися певних вимог: обов'язково додавати марку, адресант мусив користуватися кореспонденційними картками, писати не більше трьох сторінок, почерк мав бути виразний. Листи відправляли відкритими без будь-яких «передач» (найчастіше додавали тільки папір, аби була можливість отримати відповідь) у конверті³⁶. У приватних листах заборонялося писати про політичні чи військові справи. За спогадами Осипа Назарука, багато листів знищувала цензура³⁷, траплялося теж, що лист не знаходив адресата, бо його вже не було серед живих³⁸. Перевірка приватної кореспонденції не була постійною. У 1915 р. видали розпорядження, згідно з яким «листи надавані жовнірами в полі на полевих етапових почтах, можуть бути замикані та висилані без цензури»³⁹. Цензура діяла на вибраних територіях і могла закриватися будь-коли, так, у Львові в 1917 р. було скасовано перегляд усіх вхідних та вихідних листів⁴⁰. Втручання в сімейне листування сторонніх обурювало літератора Богдана Заклинського, лист якого прийшов відкритим до дружини: «Лист мужа до жінки взагалі не повинен іти до цензури, бо се не є ніякі “політичні справи”, про які пишеть ся до жінки»⁴¹.

³³ Поміч полоненим. *Діло*. 1916. Ч. 179. 22 липня.

³⁴ Там само.

³⁵ Безплатне писанє листів. *Діло*. 1917. Ч. 121. 26 мая. С. 2.

³⁶ Листи Осипа Маковєя до дружини Ольги, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 10 / п. 1. Арк. 30 (Вирізка з газети. Вказівка військової цензури для писання листів).

³⁷ Там само. Спр. 6 / п. 1. Арк. 11.

³⁸ Блажкевич І. Спогади (30.07.1914–4.10.1921). *Дзвін* (Львів). 1991. № 5. С. 126.

³⁹ Полеві листи вільні від цензури. *Українське слово*. 1915. Ч. 168. 28 грудня.

⁴⁰ Львівська листова цензура знесена. *Діло*. 1917. Ч. 270. 16 падолиста.

⁴¹ Лист Заклинського Богдана до дружини Осипи, 15.VII.1917, 6.м. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 48 (Заклинські). Оп. 1. Од. зб. 138 є / п. 22. Арк. 15.

Тексти листів різнилися за рівнем освіченості адресантів, залежали від їхнього соціального походження, національності, географії, світогляду тощо. Фронтові чи тиллові листи були масові, користувалися великою популярністю серед населення. Чоловіки й жінки вкладали в тексти подібні смисли, бо повсякденні турботи були однакові. Насамперед у листах подавали стислий опис ситуації на фронті (чи вдома), а також побутових умов: «був ім вже в поли але нас вибрали і на вернули назад. Тепер ми знов в тім місті десмо перше стояли. Ту випав сніг а тепер щодень дощ падає є нас тільки два з нашої сторони, то ми з Василем спимо собі вкупі»⁴². Поширеним був інтерес до здоров'я родини: «напиши що тобі сі стало що тя так болят крижі може де перемерзла і то напиши як ті довго боліли і чи вже лекже важий хоть насвое здоровле так незабивайсе затею роботою»⁴³. Перебуваючи далеко від дому, мобілізовані до війська чоловіки цікавилися подіями в рідному місті чи селі. Ці листи повні розпитувань про друзів, знайомих, сусідів: «що там нового в селі чи уже був жентерунок і кого жентерували чи хто тепер вмер. Боя писав вже кілька карток і немаю відповіді жадної. Може вже нема кому писати»⁴⁴. Обов'язковими в листах були слова для заспокоєння та підтримки рідних⁴⁵.

«Треба признати, що так як ми пишемо листи на війну і нетерпеливо ждемо відповіди, так як нас непевність мучить а навпаки вщасливлює найменший знак про жите дорогої особи на війні: те саме відбуваєть ся і там на стороні наших ворогів»⁴⁶ – так писав про російськомовні листи читач (і воєнний цензор) «Українського слова». Автор зазначав, що кореспонденція росіян додому значно відвертіша та цікавіша від української. Уявлення про російський світ, зображений в їхніх листах, виявився чужим та незрозумілим, але мав спільне з українським лише тоді, «коли в листах висловлені чувства матерей та жінок»⁴⁷. Чоловік має рацію щодо однотипного характеру україномовного листування між близькими людьми. Однак це більше притаманне вихідцям із сіл, які не вміли писати. Тексти таких чоловіків і жінок мають спільну структуру: привітання, повідомлення про здоров'я, запитання про ситуацію вдома та вітання родині. Ймовірно, були зразки листів, які можна було переписувати і відправляти додому. Можливо, просили письмених товаришів допомогти оформити картку. Кореспонденція інтелігенції (української чи польської) містила розлогіші розмови. Це стосується і англійських текстів.

Під час війни зростала релігійність населення. Для багатьох конфесійно-обрядова належність відходила на другий план – людина зверталася просто до Бога. Траплялося, що перед лицем фронту російські солдати просили сповіді в

⁴² Галанюк Іван, лист до Галанюк Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/10. Арк. 43в.

⁴³ Мороз Михайло, листи до дружини Анастасії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/32.

⁴⁴ Ковальський, лист до батька Петра, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/18.

⁴⁵ Бенько Дем'ян, листи з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3.

⁴⁶ Листи російських жовнірів. *Українське слово*. 1915. Ч. 161. 20 грудня.

⁴⁷ Там само.

греко-католицького священника: «Может і так – какое мне дело до етих разніц, оставлю їх патріархам, а ти, батюшка, ісповедуй!»⁴⁸. На полі бою церковні атрибути були оберегом, люди вірили, що хрестик чи образок врятує від біди⁴⁹. Релігійність масово відображена у приватному листуванні, особливо в листах у сільську місцевість. Кожен лист починався вітанням «Слава Ісусу Христу» (чи згадкою про принагідне церковне свято) або ж «вклоняюся ниско до пана Бога». Авторі листів складали подяку Богу за здоров'я і життя, а смерть, голод, поневіряння тлумачили як «Божу волю». Уявлення про Божу всеприсутність вербалізували в типових формулюваннях: «Як тревога то до Бога», «молимо си Богу, тай чекаєм що Бог дасть», «Боже, ратуй мене!», «Мати Божа!». Ці слова мали стати оберегами в критичних ситуаціях.

Як свідчать листи, вірування не мало національності. Можливо, релігія і молитва були способом самозаспокоєння перед воєнною реальністю. Так, надію на Бога про швидке повернення додому нареченого Вілла поклала британка з Брентвуду Емілі: «Не думай, милий, що я марно тривожусь про тебе, бо я знаю, Бог подбає про тебе, хай де ти є, і якщо його воля, дорогий, то так і буде, ти повернешся до мене, ось так я відчуваю, милий, ми лише ввіряємось Йому»⁵⁰. Однак вірування не завжди допомагало врятувати кохану людину. Ці рядки Емілі написала незадовго перед тим, як почула звістку про смерть Вілла на полі бою. Важливість Бога в житті росіян була незрозумілою автору статті «Листи російських жовнірів»: «Де ми кажемо “боротьба”. Там російські селяни кажуть “терпінне”, де ми кажемо слово “ненависть”, там вони кажуть “божа кара”, яку треба перенести. Вистарчить навести слова одного мені знаомого визначного Москаля: можете все взяти від наших мужиків: майно, жінку і діти, честь і вітчину – вони все знечуть покірно і спокійно. Російський мужик скаже як Гіоб: “Бог дав, Бог взяв”. Коли візьмете йому Бога, то візьмете йому все і йому вже ніщо не останеться»⁵¹.

Війна активізувала спілкування з родичами і близькими людьми: «по незмірно довгій мовчанці між нами обома, я знов наслідуюсь написати дещо до Тебе»⁵². У час війни для людини, особливо для чоловіків, які перебували на фронті, було важливо отримати листа, який додавав сили й надії⁵³. Підтримка близької людини була невідмінним елементом листування: «я богу дякувати здоров. Хотів би я сі довідати о твоім здоров'ю і поведжен'ю і дітей як вита жити чи маєте щчо їсти»⁵⁴. Чоловіки й жінки сподівалися на швидке повернення додому. Листи в села відбивають світогляд

⁴⁸ Блажкевич І. Спогади. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 122.

⁴⁹ Там само. С. 126.

⁵⁰ «Don't think dear I am worrying unnecessarily about you, because I know God can take care of you wherever you are and if it's his will darling he will so are you to come back to me, that's how I feel about it dear, if we only put our trust in Him». Лист Емілі Чіттікс до нареченого Вільяма Мартіна, Брентвуд, 28.III.1917. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>

⁵¹ Листи російських жовнірів. *Українське слово*. 1915. Ч. 161. 20 грудня.

⁵² Листи з війни. *Свобода* (Нью Джерсі). 1915. Ч. 9. 23 січня.

⁵³ Там само. Ч. 13. 2 лютого.

⁵⁴ Андрухів Іван, лист з фронту до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/1.

селянина, його звичку до праці на землі: «Свій молодий вік так даремно трачу і гнию бо між тим всім без світа і роботи, а ви тепер мусите самі працювати»⁵⁵. Чоловіки просили дружин клопотати про відпустку для них: «най буде писано по німцях але від староства посвіч кілька нашого ґрунту і жи ти сама з малими дітьми а не маєш ніякого слуги а я вже третій рік не був вдома»⁵⁶. Трохи з іншого ракурсу на війну дивився російський прапорщик-артилерист Федір Степун, який брав участь в окупації Львова. Він вважав, що спочатку мусить воювати за Росію, а вже по війні зможе насолоджуватися мирним життям. Його лист до матері поєднував реальність з мріями про майбутнє: «А знаєш ты, какое счастье разговаривать, так просто сидеть за чаем и разговаривать с близкими, хорошими и понимающими тебя людьми. Буду ли я еще сидеть за твоим круглым столом, буду ли разговаривать? Если и буду, то когда? Пока нет на это никакой надежды, пока кругом совсем иная жизнь»⁵⁷.

Листи формували уявлення про ворога. Листи з фронту відображали погляди солдатів, які перебували з ворогом у прямому збройному контакті: «полюємо на того свого великого смока [Росію – М. Б.]. Іде нам досить добре; в Бога надія, що утримаємо ся. Москаль ломить свої зуби найбільше на Перемішлі і там згинуло около 70.000 російського війська. Російської армії вже знищено на півтора міліїона, але ще є дуже богато»⁵⁸. У листуванні чітко відображена віра в перемогу над противником. Утім, в багатьох листах йдеться про те, що шлях до перемоги буде тривалим і з великими втратами: «Є надія, що поволи Росії скрутимо карк дай вже не буде така сильна і не буде всюди мішати носа»⁵⁹. Листи з тилу відображали опосередкований вплив військових подій на свідомість людей, для яких ворог був радше знеособленою символічною фігурою.

Якщо на початку війни в листах переважало зверхнє, зневажливе ставлення до ворога, то з часом, з накопиченням втоми ворога теж почали сприймати як втомлену війною людину. Схожі настрої були на фронті й у тилу. Життя на передовій створювало ситуації, коли однаковий солдатський побут та повсякденні життєві дрібниці мимоволі змушували відчутти певну «спільність» з противником, часто таким самим «гарматним м'ясом». Тому в смертях і стражданнях звинувачували не так народи, як владу. Громадська діячка І. Блажкевич згадувала такий випадок: «якось ніс російський солдат шкуру з корови, стягнену разом з рогами, та й каже: «Коб так ще одні роги, то одну пару припарив би «вашому», а другу «нашому». Нехай би царі поборолись, а солдатів пустили додому»⁶⁰. Інколи винуватцем воєнних подій вважали не тільки власні уряди, а й усю «Європу» як певний цивілізаційний

⁵⁵ Вихопень Іван, лист до дружини Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/8.

⁵⁶ Мороз Степан, листи до дружини Федори, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/33.

⁵⁷ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. *Военная литература*. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html>

⁵⁸ Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 1. 2 січня.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Блажкевич І. Спогади (30.07.1914 – 4.10.1921). С. 125.

простір: «досада брала на весь цей “цивілізований” світ на всю оту “демократичну” і “високо гуманну” Європу, що так “ущасливила” народи»⁶¹.

Війна продукувала численні злочини, які ставали елементом повсякденності. Йшлося насамперед про ставлення до українського населення російських окупаційних військ: «Коло нас біда, Москаль вже панує на нашій землі, він тепер свої порядки тут робить»⁶². Російська окупація Галичини створила проблеми з листуванням. Гаврило Гірняк писав до брата в Америку, що «не можна довідатися про село, бо там всьо Москаль заняв. Тяжке горе подавило нас бідних Галичан! Не дасть ся описати яке положене тепер в Галичині, а тим більше шо там тепер бісить ся Москаль»⁶³. Величезною проблемою стали щоденні матеріальні збитки: «На Спаса, то є 18 серпня російські козаки увійшли до села і робили, що їм ся хотіло, в мене взяли ровер, 2 ложки, 2 гребінці, щітку до сукна, штани і подушку. І підлогу зірвали в хаті; гляділи за амуніцією. Знова в шинку апарат від пива потовкли, чвертки порожні і з пивом до ставу покидали, горівку, мід, вино порозливали, оселедці по дорозі порозкидали, гальби, бутлі і фляшки побили, а потім заказали ні пива ні вина ні горівки не продавати («нєльзя»)⁶⁴.

Руйнування в Східній Галичині під час російського наступу з різних перспектив виглядало по-різному. Якщо галичани в усіх своїх бідах винили російських солдатів, то ті, своєю чергою, перекладали вину на злочини «неприятельського війська» і самого населення. Після вступу російської армії в одне із галицьких містечок, яке нібито добровільно покинуло австрійське військо, російський солдат побачив перевернуте догори дригом місто, в якому вулиці були завалені різними домашніми скарбами. Пояснював це тим, що люди, які тікали, хотіли все забрати з собою, однак не встигли. Тож солдатам залишалося лише присвоїти все майно: «Живем мы великолепно вот уже целых два дня. Сидим на мягких диванах. Пьем красное вино из граненых графинов. Служим обедни под фисгармонию. Поем цыганские романсы под фортепиано. Лежа на мягких постелях, звоним вестовым в электрические звонки. Топчем болотными сапогами дорогие ковры и смотрим свои «анфасы» и «профиля» в тройное зеркало хорошего дамского туалета»⁶⁵. Наприкінці листа автор зазначив, нібито виправдовуючись, що війна має свої правила, бо «человек, который отдает свою жизнь, не может щадить благополучия галичанина и жизни его телки и курицы. Человек, испытывающий над собою величайшее насилие, не может не стать насильником»⁶⁶.

Сюжети про мародерства, грабежі, вбивства, жорстокість від імені солдата з'являлися лише в російських текстах. В українських чи польських листах додому чоловіки уникали розлогих оповідей реалій на фронті. Зазвичай вони писали,

⁶¹ Л. Л. В чотирикутнику смерті. *Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів: Вид-во «Червона Калина», 1930. Річн. II. Ч. 2.

⁶² Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 16. 9 лютого.

⁶³ Там само. Ч. 14. 4 лютого.

⁶⁴ Там само. Ч. 8. 21 січня.

⁶⁵ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html>

⁶⁶ Там само.

що на полі бою все спокійно, ворог далеко і життю нічого не загрожує. Можливо, така обережність мала дві причини: заборону розповідати про хід бойових дій, а також бажання вберегти рідних від негативних емоцій. Про тонкощі і специфіку життя на фронті зв'язалися хіба що колегам по службі, які були зацікавлені у військових питаннях. В одному з листів співробітник Великої Західної Залізниці, який зголосився на фронт, писав, що відчував себе в окопах, як канарка в клітці, але пояснював, що такі окопи використовували шахтарі для перевірки повітря в шахтах після вибуху, щоб упевнитися в можливості продовжувати свою роботу⁶⁷. Багато чоловіків пишалось тим, що брали участь у Великій війні, любили хвалити себе за заслуги перед народом. Втім, кореспонденція свідчить, що причиною такої «хоробрості» часто були жінки. Наприклад, такого собі Станіслава Шумського до вступу в російське військо підштовхнула його велика симпатія Зофія Рудніцька, «w której się kochał. Chłopak jest zdaje się stracony»⁶⁸. Під час війни чимало людей ішло до армії через невдале особисте життя.

Оскільки солдатам забороняли розповідати про хід військових дій, багато з них вдавалося до опису місцевості, де вони бували. Такі листи засвідчують різницю між сприйняттям і описом того чи того міста/села залежно від настрою, моральних настанов тощо. Свої враження про Львів під час російського наступу в листі до дружини описав російський солдат Федір Степун. Місто в нього асоціювалося з комфортом, затишком та епідемією: Приехали во Львов. Прекрасный город. Расположен он на больших холмах; улицы кривые и путаные. Много роскошных зданий, есть и старина. Во Львове мы впервые вошли в общение с холерой, с которой теперь уже ни на час не расстанемся, но к которой окончательно привыкли ... Я тебе уже писал, что во Львове мы в последний раз провели культурный вечер. Ночевали в прекрасной гостинице, спали на мягких постелях, приняли теплые ванны, ели майонез из пулярды, грязными, походными сапогами попирали голубые ковры нарядного ресторана»⁶⁹. Інші емоції Львів викликав в австрійського солдата, який опинився там на десятиденному відпочинку: «Jakoś dziwnie człowiek wygląda, gdy po dłuższym pobycie na froncie, gdzie wszystko jest spalone, zniszczone, stratomane, trafia do miasta, gdzie domy stoją nietknięte i publiczność spaceruje przyzwoicie ubrana. Chodziłem więc z daleka od ludzi i przyglądałem się miastu. Żadną miarą nie mogłem się pogodzić z tem, że gmachy miejskie nie są zburzone. Jakaś djabelska chęć popychała mię ku temu, aby postawić haubice wzdłuż ulic i wypuścić kilkanaście pocisków pyroksylinowych»⁷⁰. А для мешканця Львова, який теж служив в австрійському війську, тимчасовий побут у місті був радісним спогадом про щасливе життя до війни⁷¹.

⁶⁷ Лист невідомого автора. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/trenches-canaries-cages/>

⁶⁸ Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. 489 s.

⁶⁹ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html> (дата звернення: 10.07.2016).

⁷⁰ Pułkownik Adolf Małyszko. Listy z okopów. S. 212–213.

⁷¹ Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny. S. 7.

Війна змінювала ціннісні орієнтири людей, зокрема ставлення до життя і смерті, вчила пристосовуватися до будь-яких життєвих обставин: «Дай Боже щоби не знали і не виділи війни, бо то не один перше казав: Щоби то була війна, то би троха вибили, було би ліпше. Тепер, Дорогий Брате, вже всі покушали, чим війна пахне, як військові, так цивільні, як старі, так малі. Всі пізнали, що є Бог на сьвіті і навчили ся просити Бога о поміч. Пізнали, що то є війна, що значить голод і холод, знають, що значить холера. Вже при звичаїли ся до всього помалу»⁷². Війна сприяла «освоєнню» феномену смерті, яку почали сприймати як буденне явище: «І чоловік тепер до трупів при звичаїв ся, бо як день так ніч переступаєм через них»⁷³. Думки й зусилля людей в тилу зосереджувалися на щоденному виживанні: «на першому місці тепер у всіх “жолудові ідеї”». Смерть близьких людей ставала звичним явищем, на фронті смерть втрачала ознаки ворожості й чужості⁷⁴.

Листи з фронту і на фронт є джерелом інформації про сімейні стосунки. За звичай вони написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїчного пафосу, просякнуті теплом і щирістю. Часто такі листи надто скупі, лаконічні, з простими запитання, нехитрими відповідями та повідомленнями. Причиною цього, як згадував О. Маковей, було те, «що нічого нового не відбувається. День до дня подібний, як дві краплі води. Нема що писати»⁷⁵. Іншою причиною була відсутність карток чи паперу: «ти питаєш моя дорога чому я до тебе не пишу. Та ж хтів писати тож ниможу тільки карток дістати»⁷⁶. Листування відігравало важливу роль в сімейних стосунках, кожен хотів довести, що пише часто і багато і розуміє почуття, які спричиняють відсутність листів: «Я можу собі уявити, дорогий, як ти почувася, не отримуючи від мене листів так довго. Звісно, милий, я знаю, ти напишеш, тільки-но зможеш, але час тягнеться так безтолково і нудно без жодних новин від тебе, якби ж ця війна скінчилась, милий, і ми знову були разом. Сподіваюся, одного дня це станеться»⁷⁷. Комплекси родинного листування містять інформацію, яка дає змогу простежити долю декількох поколінь, зв'язки між ними, відкрити «мозаїку» життя людини у світлі родинних і подружніх стосунків.

Війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці відчутти себе в ролях, які традиційно належали чоловікам. Траплялося, що тривала розлука ставала підставою для формування в сім'ях рівноправних стосунків. Війна увиразнювала ролі всіх членів сім'ї, змушувала до взаємної поваги,

⁷² Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 10. 26 січня.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. Ч. 8. 21 січня.

⁷⁵ Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 3 / п. 1.

⁷⁶ Бенько Дем'ян, лист з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3.

⁷⁷ «I know how you must have felt darling when you did not get my letters for so long. Of course I know dear you will write as soon as ever you can, but the time seems so dull and weary without any news of you, if only this war was over dear and we were together again. It will be one day I suppose». Лист Емілі Чіткіс до нареченого Вільяма Мартіна, Брентвуд, 28.III.1917. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> (дата звернення: 10.07.2016).

сприяла формуванню партнерської моделі сім'ї. Нерідко, аби «позбутися чорних думок», жінки бралися за громадську діяльність. Для деяких жінок громадська робота ставала важливішою від сімейного затишку, що було певним викликом традиційним устоям. Під час війни у багатьох сім'ях зберігся звичний формат взаємин, який спирався на уявлення про «ідеальну» родину. У межах таких стосунків подружжя дотримувалося традиційних ролей «домінуючого» чоловіка й «залежної» дружини. Причиною такої підпорядкованості, з одного боку, була матеріальна залежність жінки від чоловіка, а з іншого – страх змінити звичний спосіб життя на щось невідоме, яке не гарантувало безпеки. Жінкам, яким з дитинства прищеплювали розуміння, що «хліб дасть їй чоловік», а «добра жінка» має бути «доброю господинею», не так легко було кинути виклик традиційним устоям.

Листи демонструють різні моделі сімейних стосунків протягом війни. Та чи та сім'я мала свою «межу допустимих» тем для розмов, впливів один на одного. Не існувало універсальних правил поведінки. В українському консервативному середовищі було складно будувати партнерські стосунки через тиск з боку родичів. Родина Богдана Заклинського мала упередження до його дружини Осипи, оскільки «вони всі мене мали за поверхневу дівчину, якої свободне поступоване брали за накидування сітей на чоловіка і що я їх на Тебе закинула»⁷⁸. Жінка не погоджувалася з такою критикою і вважала, що подружнє життя будується на взаємному порозумінні, спільних ідеях, поглядах та високому коханні. Війну Заклинські провели окремо, Богдан служив, вів учительську і літературну діяльність як підхорунжий в УСС на Волині, а Осипа більшість часу вчителювала в таборі Гмінд. Відтак у листах подружжя вирішувало матеріальні питання, Осипа розповідала про дітей, часто писала емоційні листи про безпорадність та потребу в допомозі чоловіка. Обговорювали вони професійні справи одне одного, давали рекомендації, намагалися допомагати одне одному, якщо хтось не справлявся зі своїми обов'язками.

Після мобілізації чоловіків на фронт жінки здебільшого залишалися вдома з дітьми, інколи переїжджали до батьків або родичів і лише у виняткових випадках (за згодою старшин) могли перебувати на фронті разом із чоловіком (хоча таку практику самі чоловіки не схвалювали). Під час війни сімейні стосунки розвивалися головню в листах. На маленьких клаптиках паперу мобілізовані вміщували свої сподівання швидко повернутися додому, піклувалися про рідних, намагалися їх заспокоїти, запевнити, що всі залишаться живими і здоровими. Часто чоловіки просили дружин писати якомога частіше, оскільки звістка з дому приглушувала тугу за рідними й допомагала долати труднощі фронтового побуту. Жіночі листи наскрізь просякнуті очікуваннями. Позбавлені чоловічої допомоги, не маючи досвіду самостійного господарювання, жінки в листах (до чоловіка або ж до матері, сестри чи подруги) скаржилися на матеріальну скруту і власну безпорадність. Однак саме життя в умовах воєнного часу змушувало їх вирішувати проблеми, які перед ними поставали, мимоволі виводячи жінку зі звичного стану підпорядкованості.

Дещо інші стосунки в часі війни будувало подружжя польських інтелігентів Марії та Мар'яна Домбровських, які теж проживали окремо. Він працював

⁷⁸ Лист Заклинської Осипи до чоловіка Богдана, 3.ІІ.1918р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 29 в / п. 7. Арк. 58.

військовим кореспондентом І Бригади, а вона займалася редакційними справами різних часописів – спочатку «Chłopska Sprawa» в Пйотркові, а згодом – «Polski Ludowej» в Любліні. Зі самого початку Домбровські мали різні погляди на сімейне життя – Мар'ян наполягав на вільному зв'язку з можливістю розійтися в майбутньому, Марія була дуже прив'язана до традицій і зважала на думку родини, тому не розділяла ідей чоловіка. Згодом Мар'ян погодився з традиційними уявленнями про сім'ю. Листування з часу війни відрізняється від кореспонденції Заклинських. Оскільки обоє Домбровські були учасниками політичних організацій, мали різні уявлення про навколишні події, то їхнє спілкування стосувалося політичних справ. У професійній сфері Марія мала вплив на чоловіка, завжди критикувала написані ним тексти, вирішувала видавничі справи тощо. Попри те, Домбровські у листах зізнавалися у своїх почуттях і бажаннях: «Bo cóż znaczą te wszystkie sprawy publiczne i cała “Polska” “ludowa” czy inna, kiedy ja chcę tak potwornie, tak wyłącznie mieć na dłoniach dzwonki twoich persi rozchwierutane w szalonym tempie naszego nabożeństwa. Albo tulić rozpalone usta w trawnik twej łączki przy źródle miłości. Albo napinać łuk całego ciała tak z boku, kiedy peirsiami twymi naciagam cięciwę i ognistą strzałą swoją przesywam ci uda»⁷⁹. Така відвертість у приватному житті була притаманна небагатьом. Українські подружжя не дозволяли собі розмовляти на теми інтимних зв'язків з того огляду, що лист міг хтось прочитати і розкритикувати.

Епістолярні матеріали з часу Першої світової війни є історичним джерелом, яке, попри значну емоційність, має обмежений евристичний потенціал. У Галичині збереглося дуже мало двосторонніх листувань, частіше – це фрагменти від одного адресанта. Листи писали чорнилом (чорним і синім) або олівцем на звичайних аркушах паперу із зошита, поштових листівках (невеликі жовті картки з цупкого паперу розміром 9×14 см). Аналізовані листи написані українською мовою, подекуди польською, з використанням місцевих діалектних форм. Попри різну тематику і надзвичайну лаконічність, усі листи з часу війни за настроєм спрямовані в майбутнє – майже кожен лист містив звертання до дітей, слова наказів і батьківської любові, а також сподівання, що скоро закінчиться «ся страшна забава світу».

REFERENCES

Baidak, M. (2014–2015). Prostory zhinochoho povsiakdennia v roky Pershoi svi-tovoi viiny (na przykłady Haličyny y u svitli osobovykh dzherel). *Istorychni ta kultur-olohichni studii*, 6–7, 118–133 [in Ukrainian].

Baidak, M. (2015). «Zhyvyi zhyve dumaie»: zhinoche rozuminnia Chasu v roky Velykoï viiny 1914–1918 rr. In *Materialy Vseukrainskoï naukovoï konferentsii «Viiny i zbroini konflikty u Shkhidnii Yevropi v XX – na pochatku stolit»* (pp. 19–26). Zhytomyr [in Ukrainian].

Bezruk, O. (2016). Persha svitova viina v systemi binarnykh opozytzii zhinochoho ta cholovichoho dosvidi. *Narodoznavchi zoshyty*, 1294–1302 [in Ukrainian].

⁷⁹ Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. Прим. 12. 489 s.

- Bezplatne pysanie lystiv. (1917, Traven 26). *Dilo*, 121 [in Ukrainian].
- Blazhkevych, I. (1991). Spohady (30.07.1914 – 4.10.1921). *Dzvin*, 5 [in Ukrainian].
- Blazhkevych, I. (1991). Spohady. *Dzvin*, 6 [in Ukrainian].
- Bostridge, M., & Bishop, A. (Eds.). (1998). *Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friens*. Virago [in English].
- Burlaka, H. (Comp). (2006). *Lystuvannia M. Hrushevskoho*. Kyiv [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye., & Stebnytskyi, P. (2008). *Lystuvannia. 1901–1922 roky* (N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko, Comps.). Kyiv [in Ukrainian].
- Głębicka, E. (Comp.). (2005). *Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925*. Warsaw [in Polish].
- Hyrych, I. B. (2000). *Vydannia ukrainomovnykh epistoliarnykh dzherel kintsia XIX – seredyni XX st.: metodychni rekomendatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hyrych, I. B., & Liakhotskyi, V. P. (1995). Arkheohrafichne opratsiuvannia epistoliarnoi spadshchyny ukrainskykh i politychnykh diiachiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 84–87 [in Ukrainian].
- Khalak, N. (Comp). (2012). *Lystuvannia Steapana Tomashivskoho z Ivanom Krypiakvychem: (liutyi 1906–cherven 1930)*. Lviv: Lvivske viddilennia IUAD NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kharakterestychne. (1917, Hruden 13). *Dilo*, 293 [in Ukrainian].
- Kotsiubynska, M. (2001). *Zafiksovane i netlinne. Rozdumy pro epistoliarnu tvor-chist*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V. (1998). *Pysmennytskyi epistoliarii v ukrainskomu literaturnomu protsesi 20–50-kh rr. XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
- L. L. V chotyrykutnyku smerty. (1930). *Litopys Chervonoï kalyny. Iliustrovanyi zhurnal istorii ta pobutu*, 2 (2) [in Ukrainian].
- Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict?* Retrieved from <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> [in English].
- Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton*. Retrieved from <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> [in English].
- Lvivska lystova tsenzura znesena. (1917, Lystopad 16). *Dilo*, 270 [in Ukrainian].
- Lyst Emili Chittiks do narechenoho Viliama Martina, Brentvud*, 28.III.1917. Retrieved from <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> [in English].
- Lyst nevidomoho avtora*. Retrieved from <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/trenches-canaries-cages/> [in Ukrainian].
- Lysty rosiiskykh zhovniriv. (1915, Hruden 20). *Ukrainske slovo*, 161 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 2). *Svoboda*, 13 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 4). *Svoboda*, 14 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 6). *Svoboda*, 16 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 9). *Svoboda*, 11 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 2). *Svoboda*, 1 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 21). *Svoboda*, 8 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 23). *Svoboda*, 9 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 26). *Svoboda*, 10 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 7). *Svoboda*, 3 [in Ukrainian].

Lysty, opublikovani na сайті Mylytera. *Voiennaia literatura*. Retrieved from <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html> [in Russian].

Novynky. V spravi lystiv. (1916, Zhovten 21). *Dilo*, 257 [in Ukrainian].

Polevi lysty vilni vid tsenzury. (1915, Hruden 15). *Ukrainske slovo*, 168 [in Ukrainian].

Poliova poshta u Skhidnii Halychyni. (1930). *Litopys Chervonoï Kalyny. Iliustrovanyi zhurnal istorii ta pobutu*, 2 (9), 5 [in Ukrainian].

Pomich polonenym. (1916, Lypen 22). *Dilo*, 179 [in Ukrainian].

Poshta na Zakhidnii Ukraini. Deshcho pro avstriisku polevu poshtu. (2002). *Drohobyt'skyi kolektsioner*, 1, 10 [in Ukrainian].

Prokip, V. (Comp.). (2016). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1876–1897*. Kyiv: Komora [in Ukrainian].

Pullownik Adolf Małyszko *Listy z okopów*. (1925). (3rd ed.). Warsaw [in Polish].

Romaniuk, T. (2013). Lysty istoryka Yaroslava Pasternaka z frontiv Pershoi svitovoi viiny. *Viiskovo-naukovyï visnyk*, 20, 109–125 [in Ukrainian].

Schulte, R., & Tippelskirch, X. (Eds.). (2004). *Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources*. San Domenico [in English].

Shchastie ne v shchastiu abo i protyvno. (1916, Zhovten 23). *Ukrainske slovo*, 103 [in Ukrainian].

Source Types: Value and Limitations. Retrieved from http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf [in English].

Stepun, F. *Iz pysem praporshchyka-artyllerysta*. Retrieved from <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html> [in Ukrainian].

Svarnyk, H. (Ed.), & Dziuban, R. (Comp.). (2004). *Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Mykhaila Mochul'skoho (1901–1933)*. Lviv [in Ukrainian].

Sviatovets, V. (1981). *Epistoliarna spadshchyna Lesi Ukrainky: Lysty v konteksti khudozhnoi tvorchosti*. Kyiv [in Ukrainian].

Uryvky z liubovnykh lystiv. (1930). *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1930 rik*, 78–80 [in Ukrainian].

Voitsekhivska, I. (1998). *Epistolohiia. Korotkyi istorychnyi narys*. Kyiv [in Ukrainian].

Ziółkowska-Boehm, A. (Comp.). (2014). *King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939* (Vol. 1). Warsaw [in Polish].

Mariana BAIDAK*PhD, Research Fellow**Department of Social Anthropology**Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID:*<http://orcid.org/0000-0002-5798-750X>*e-mail:* marjanabaidak@gmail.com*DOI:* 10.33402/up.2020-13-205-233

LETTERS FROM THE FRONT AND TO THE FRONT AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF WORLD WAR I IN HALYCHYNA

This article is an attempt to analyze the correspondence of Halychyna Ukrainians from the front and to the front; identify the possibilities and limitations of the epistolary as a historical source; capture key themes of World War I letters. In essence, the war caused a «letter boom» between home and the front. Each had its own history of writing, shipping/delivery, and ultimately reading. It turned out that the correspondence was almost the only way to find out any information about loved ones and reflected the everyday, ideological, cultural, political ideas of the time. On the other hand, during the war, the ability to write became a kind of privilege for literate people, which made it possible to earn money by organizing special offices for writing letters to the illiterate. The article also deals with the functioning of the mail, censorship; topics of religiosity, life and death, perception of the enemy, reactions to the Russian occupation in Halychyna, a description of the place of residence are covered. Correspondence between men who were at the front and their relatives (mainly wives) who remained in the rear was analyzed. Not all related letter complexes have remained complete – one-way correspondence predominates. All these texts differ in the level of education; their content depended on social status, nationality, religion, worldview. Despite the excellent information about the couple, the letters had a similar emotional color associated with feelings for relatives. The texts were directed to the future with the hope that the war would end as soon as possible. It was found that the war led to the transformation of traditional family relationships, allowed a woman to feel in the roles that traditionally belonged to men. The letters show that there were no universal rules of conduct. Whether or not the family had its «limit» of acceptable topics for conversation, influences each other.

Keywords: letters from the front and rear, letters as a historical source, private relations, World War I, Halychyna